

Два века заштите уметничке баштине у Србији

УГЉЕША РАЈЧЕВИЋ

Интересујући се за време када се у Србији почело размишљати о потреби заштите споменика, односно када су се и како у Србији уметници први пут окупили и организовали у неку врсту сталешке организације или групу стваралаца сличних или истих естетских полазишта, дошли смо до занимљивих података. Прикупљена, мало позната или непозната, историјска грађа указује да су грађанска лица, а не уметници, први иницијали и организовали друштва за заштиту уметничке баштине. Све док не будемо ушли у траг историјским изворима и грађи који не буду пружали другачије доказе, морамо сматрати да је *Чуварни одбор српских живописа*, основан у Београду 1856. године, прво српско удружење за уметност, чување уметничке баштине српског народа.

О *Чуварном одбору српских живописа* објавили смо чланак у „Гласнику”,¹ службеном листу Српске православне цркве, али како „Гласник” није доступан свим људима које ова проблематика интересује, преузимамо из чланка најважније пасусе.

Чуварни одбор српских живописа

Иницијатива за оснивање овог одбора потекла је у Београду у кругу Српске православне цркве. Из молбе упућене 24. фебруара 1856. године Попечитељству просвештенија, сазнајемо за жељу и потребу четворце свештеника и једног професора, свих из Београда, да њихов новоосновани одбор за чување српских живописа буде регистрован и да Попечитељство одобри правила Одбора. У молби примљеној у Попечитељству просвештенија 27. фебруара 1856. и заведеној под бр. 162, покретачи иницијативе траже:

По предваритељном (претходном - примедба У.Р.) усменом допуштењу Његовог Високородија Господина Попечитеља Правосуђа и Просвештенија подписани су саставили друштво под смерним за време (привремено) узетим именом „Чуварни одбор Српски живописа”. Одбор се овај одважио, никакав прав начин и никакво право средство непокушано наоставити, да живописно дело рукама српских живописаца произведено, за које се појавила опасност да би у туђинске руке и за Србство изгубљена бити могла, народу и отачеству придобије и у сопственост пренесе. Најпреча је жеља Одбора, дела највреднијег досад

српског живописца Димитрија Аврамовића, који по већој и бољој части сеоја живописна производа отачеству нашем принадежи (припада) што која из сумњитељног непробитачног стања изведена (да би била спашена од пропадања), уједно купљена и за будућност српског музеума основ откупа били; но није ово једина нити само на ово дело ограничена овог Одбора жеља. Одбор жели даље и свију досадашњи знатни живописаца, почињући од најстаријих, изображена дела купити и за народни музеј придобити, и, ако би у том среће било, неће се зауставити само у скупљању досадашњих живописних дела, него ће се постарати да и нова произведења и за музеи умножена буду, а нарочито она, која у српској повесници највећу знаност имају.

Овакву жељу и намеру, нада се Одбор, да ће Високославно Попечитељство радо своим одобрење наградити и зато он поуздано у покорности Високославно Попечитељство моли, да би Оно приложена под ./. установна правила као основ за сву будућу сејатељност потврдити благоизводело.

24. фебруара 1856

у Београду

Високославном Попечитељству најпонижнији

*Илија Новаковић, протопрезвитер
београдски*

*Новица Лазаревић, парох Стеван
М. Бели, капелан Спиридон Нешић,
ђакон Сергије Николић, професор.²*

Подносиоци молбе, вероватно понесени својим ентузијазмом и патриотским одушевљењем за све што је српско и српска прошлост, показали су и извесно нестрпљење. Пошто одмах нису добили одговор од Попечитељства просвештенија, они му 7. марта исте године подносе, ургентно, нову молбу, у којој траже следеће.

Да не би циљ, који смо потписани установљењем „Чуварног Одбора Српских Живописа” на част и ползу отачества постичи желели, осуђе-

¹ У. Рајчевић, *Чуварни одбор српских живописа*, Гласник СПЦ 11 (1986)272-274.

² Архив Србије, Министарство просвете 1856, Ф. III, р. 23.

на била тама, што би у дужем чекању на Високо одобрење овог Одбора најбољих нам се за добитак стари српски живопис прилике одузеле, и да не би нам се при томе неистуђеним, већ закључен за један врло знатан живопис уговор, без чије ползе велика штета нанела: принуђени смо се нашли, Високославно Попечитељство и повторително у покорности молити, да би поднешеним од пређашњих прошењеним установима за речени Одбор правилима законску важност дати, или по увиђајној потреби од највише власти издејствовати благоволило из признања на то обстојатељство (допуштење и сагласност), што је скоро одобрење и потврђење правила једина и сва помоћ, коју ми од Високославног Правитељства за преузети циљ шичекујемо и осим које никакву другу и нарочито никакву новчану (помоћ) од ње искати нити молити, нити нужде имамо. 7. март 1856

Високославно Попечитељству најпонижнији
(следе потписи истих, али и потпис Милоша Сушића, свеит.)³

Попечитељство је примило молбу 9. марта исте године. Заведена је под бр. 328, а на полеђини је дописано: (...) да су Правила одобрена и потврђена од стране Попечитељства. На истом листу забележено је да су Правила предата Вићентију Станисављевићу (?), а молба, акт, одложен у архиву.

Пратећи траг потписних оба документа, уочавамо да су захтев за регистрацију Чуварног одбора српских живописа, као и оверу Правила, потписали шесторица свештеника и један професор. Потписници молби нису били анонимне личности, напротив. У Државном шематизму за период од 1856. до 1870. године наишли смо на имена свих потписника молбе Попечитељству. Из ових извора о њима добијамо следеће податке: Илија Новаковић, протопрезвитер Протопрезвитерата београдског, са парохијом у Београду; Панта М. Бели, парох београдски и намесник Протопрезвитерата члан Конзисторије архидијецезе београдске; Стеван М. Бели, капелан (намесништва белјинског, Врашић, од 1852. године свештеник београдски); Панта и Стеван су, најве-роватније, рођена браћа; Милош Сушић и Новица Лазаревић⁴, пароси београдски и почасни чланови Конзисторије и Спиридон - Спира Нешић, ђакон београдски. Последњи потписник молби Сергије Николић, професор Лицеја, једино световно лице међу потписницима, био је у своје време, такође, цењена и угледна личност. На Лицеју је предавао административно, међународно и јавно право Србије, био редован члан и, једно време, секретар Друштва српске словесности у Београду. Николић је објавио више радова, а за нас је од посебног значаја његов дужи чланак *Данашњи српски живописци*, објављен 1852. године у два наставка⁵ у „Седмици“.

Чуварни одбор српских живописа који су осно-

вали београдски свештеници и један професор Лицеја, поставио је себи, својим програмом, амбициозан и одговоран задатак. Занимљиво је да у молби чланови Одбора говоре о потреби заштите и прикупљања, набављања за музеј и покретних уметничких споменика предмета. То значи да је Одбор имао у плану да развије живу и свестрану активност на заштити културне баштине, на најширем простору.

Да ли је Одбор и у којој је мери развио активност у овом тренутку без писаних доказа, тешко је било шта рећи или тврдити. За нас, односно историју уметности, од велике је важности да знамо шта су предвиђала *Правила*, на шта се и како имала усмерити активност чланова Чуварног одбора. Иако поуздано знамо да су *Правила* овог одбора штампана у тиражу од 500 примерака, нисмо успели да их пронађемо, али нам је њихов садржај, ипак, познат. „Српске новине“, у броју од 18. априла 1857. године донеле су, уз чланак о раду Одбора, и препис *Правила*. Како *Правила* нису позната стручној, па ни широј јавности, доносимо их у целини.

УСТАНОВНА ПРАВИЛА ЗА ЧУВАРНИ ОДБОР СРПСКИХ ЖИВОПИСА

Чл. 1. Под Горњим именом установљава се Одбор, кога је циљ живописца и дела врсни српски живописца српском народу сачувати.

Чл. 2. Чуварног Одбора Српски Живописа члан може бити сваки Србин и сваки по вери срб-ски сродник, почем најмање 1 дукат ц. у касу Одбора положи.

Чл. 3. Осим положеног при упису у касу одбор-ну 1 дукат ц. дужан је сваки члан, у почетку друге и у почетку сваке године, Одбору на постизавање гореназначене цели по 3 цванцика као годишњи улог точно давати.

Чл. 4. Осим тога Одбор ће се послужити свим правним и незабрањеним начима у набављању за циљ потребним средствима.

Чл. 5. Одбор ће своим средствима сходно Чл. 1 сам располагати.

Чл. 6. Тако ће исто Одбор над живописним делима, која своим средствима набави, имати сам и на опиту ползу упражњавати управу, старајући се за прилежно чување речени дела као саставне части српског народног блага.

Чл. 7. Права су свију чланова равна и остају равна, нити ће због разлике места обитавања и различни улога морати бити различна.

Само у колико званично неки чланови у Одбо-ру занимање буде са собом доносило, могу они

³ Исто.

⁴ Новица Лазаревић, парох београдски (1824-1902), деда по мајци Михаила Петровића Аласа, филозофа и математичара светског угледа.

⁵ С. Николић, *Данашњи српски врсни живописци*, Седмица 15 (1852) стр. 116-117; 16, стр. 126-128.

имати и нека (која ће се у устројенију означити) њиховим дужностима односно особита права.

Чл. 8. Одбору ће у постизавању његове целије руководити председатељ и њега замењујући подпредседатељ, као што ће у дужност најзначај-нију припадљивити чувањ(е) поверени му новац, а у дужност деловодитељу и његовом помоћнику писмоводне послове свршавати.

Чл. 9. Сви ће, у Чл. 8. наведени Одборни званичници бити на годину дана бирани.

Чл. 10. Сви ће се послови радити у сазваним седницама, које ће се у Србском београдском читалштву држати.

Чл. 11. Прегледано о свим пословима и рачунима известије обнародоваће се с концем сваке године.

Чл. 12. На основу ови установни правила Одбор ће, с одобрењем надлежне власти, себи прописати и повремено преиначавати правила и свога устројенија и свога деловодству реда.

Предстојећа правила Понечитељство просвеишенија одобрава, и такова надлежним подписом и печатом својим потврђује.

Но. 328.

У Београду, 13. Марта 1856

Попечитељ правосуђа и просвеишенија
подполковник, каваљер,
Стефан Марковић с.р.
секретар
М. А. Симић с.р.

Објављујући ова Правила, „Србске новине“ на крају свог чланка дају и краћи коментар о годишњем пословању Одбора. Од посебног је значаја примедба да је Одбор за кратко време, својим скромним средствима, прикупио многе слике Димитрија Аврамовића и да се оне већ налазе у рукама Одбора, те да са још неким прибављеним делима представљају „живописну хранилницу“ у Двору Митрополије. У чланку се посебна захвалност за рад и резултате које је Одбор постигао исказује и митрополиту Петру.⁶

Доказ о активности Чуварног одбора српских живописа могуће је и данас проверити на бројним делима Димитрија Аврамовића, сликама које се чувају у Народном музеју у Београду. Већина ових слика носи, на полеђини, ознаку Чуварног одбора.

Наш дуг према вредним служителјима Цркве, оснивачима Чуварног одбора српских живописа, биће испуњен оног тренутка када будемо прикупили све релевантне податке о њиховом раду и сакупљеном националном благу које су заштитили и оставили нам га у наслеђе.

Десет година касније, крајем 1867. године, бар како на то указују историјски извори, основана је у Београду нова дружина за заштиту уметничке баштине. Основали су је уметници и грађани који су својим позивом и животним опредељењем били блиски уметности.

Дружина за археологију и етнологију на балканском трополу

О овој Дружини која је своју активност развила у Београду, а са циљем да заштити, прикупи и сачува уметничку, народну, баштину, писао је, додуше успутно, и Дејан Медаковић у дужем чланку: *Историзам у српској уметности XIX века.*⁷

Оснивању Дружине претходио је један изузетно важан догађај у Србији, и склони смо да верујемо да је управо тај догађај, позив Србији да учествује на Етнолошкој изложби у руској престоници 1868. године, био повод да Дружина и буде основана. Прелиставајући часопис „Вила“, бр. 33, од 14. августа 1866. године, запазили смо писмо Друштва пријатеља природних наука из Москве, упућено Српском ученом друштву у Београду, у коме руске колеге образлажу члановима Српског ученог друштва идеју о реализацији велике, интернационалне етнолошке изложбе у Москви, заказане за април 1867. године. У писму се каже:

Али, како изучавање руског племена не може ни у ком смислу бити од користи ако се у том послу не чине поређења с осталим племенима словенским, то је Друштво пријатеља природних наука и решило потражити помоћ у разних учених завода и појединих лица која се баве о словенској етнологији. Друштво се нада да се ви нећете одрећи, да с једне стране и сами припомажете да се излог попуни етнографским предметима из ваше постојбине, а с друге стране да буде посредник међу оним друштвима и људима који би ради били учествовати у излогу.⁸

Позивајући Србе да учествују на изложби, да изложе своје национално благо, организатори дају и неопходне информације о замисли изложбе:

Свако племе представљаће се помоћу лутака (*tappequina*) у особитој групи која ће, колико буде могућно, исказивати коју год карактери-стику слика из живота тога племена. Одело, које ово друштво нарочито тражи, нека буде домаће, чисто народно, и потпуно, све од главе до пете, а особито без икаквих увесених новости. Почем се по свим крајевима обично опажају ове врсте ношње: девојачка, женска, удовичка и мушка добро би било слати потпуно одело од сваке те врсте и од свакога свакидашње и стојеће рухо.⁹

Последњи рок за слање предмета био је 1. јануар 1867. године, и од објављивања писма у „Вили“ до отварања изложбе, за припрему је било још четири и по месеца.

У наставку цитираног писма редакција „Виле“, или неко из Српског ученог друштва, даје

⁶ Р. Ђурић, *Јовановић Петар, митрополит београдски (1800-1864)*, Народна енциклопедија проф. Ст. Стојановића, том 2, стр. 187-188.

⁷ Д. Медаковић, *Историзам у српској уметности XIX века*, Прилози за књижевност, језик, историју и филозофију XXXIII (1967) 3-4, 197-211.

⁸ *Руски етнографски излог у Москви*, Видик 33 (14. август 1866) стр. 549-551.

⁹ Исто.

коментар писма, али и нешто више релевантних података о изложби, оних којих нема у писму. Претпостављајући да ће прикупљање експоната за изложбу причињавати велику потешкоћу свакоме ко се прихвати посла (пошто тада није постојао етнографски музеј), у чланку се указује на могућност и потребу да грађани својим прилозима потпомогну реализацију нашег одељења на изложби у Москви.

Акција за прикупљање експоната и припрему наше поставке на изложби у Москви није почела на време. Иако је указано да се експонати могу слати најкасније до 1. јануара 1867. године, председник Српског ученог друштва Јован Гавриловић тек 16. децембра 1866. године обавештава Министарство просвете о изложби и тражи помоћ.¹⁰ Министарство просвете реагује брзо и већ 19. децембра прослеђује свој предлог и образложење Државном савету, са молбом да се за ову намену одобри износ од 200 дуката цесарских, и то за набавку етнолошких предмета по Србији.¹¹ Кнез Михаило Обреновић истовремено преко министра просвете прилаже из својих средстава 200 дуката за исту сврху.¹²

Пошто су обезбеђена средства, могло се брже радити. Српско учено друштво 21. јануара прво потврђује учешће Србије на изложби.¹³ Истог дана формиран је и Пододбор који ће припремати материјал за изложбу и обављати све послове у вези с изложбом. Сутрадан, 22. јануара Пододбор се састао у следећем саставу: Јован Гавриловић, М. А. Симић, Стеван Тодоровић, М. Миловук и М. Ђ. Милићевић.¹⁴ Поред тога што је одлучено шта ће се слати у Москву, договорено је и то да се, хитно, на пут по Србији пошаљу М. Милићевић и С. Тодоровић, те да на терену набаве све што је потребно за изложбу. Стева Тодоровић је имао и посебан задатак да на терену све скицира, сними, а Милан Миловановић да све опише.

Пријатно изненађени оним што су нашли по селима у Србији, али и свесни опасности да то народно благо може лако пропасти или постати туђ плен, Милићевић и Тодоровић закључују свој извештај Српском ученом друштву констатацијом: *По томе ми скидамо са своје душе терет предлажући да Српско учено друштво још за времена изволи промислити о начину како да се то народно благо и у облицима и у садржини сачува од пропасти.*¹⁵

Од тренутка када су Милићевић и Тодоровић открили народно благо и схватили шта би им ваљало чинити, па до идеје о оснивању Друштва за археологију и етнологију на балканском тропољу, није прошла ни година дана.

Миодраг Коларић, који у једном свом чланку указује да је Тодоровић иницијатор и оснивач Друштине за археологију и етнологију на балканском тропољу, и да су му се, касније, прикључили Валтровић и архитекта Д. С. Милутиновић (Коларић не даје извор за ову своју тврдњу) биће, највероватније у праву.¹⁶ Тодоровић је, као сликар и црквени живописац, образован човек, сигурно

морао бити на страни програма који ће Дружина за археологију и етнологију прокламовати у Научно патриотском позиву, који ће децембра 1867. године донети, а „Видело“ објавити у два наставка.¹⁷ Овим позивом обавештена је јавност да је склопљена Дружина за археологију и етнологију на балканском тропољу. У уводном делу, пре него што ће изложити преднацрт правила, статута Друштине, иницијатори оснивања Друштине образлажу потребу и оправданост за таквим друштвом у Србији.

*Проучити који народ је какав био, можемо само из његове историје, али написати историју народа није довољно истраживати само његова дела, која имају утицаја на његов политички живот, него га оставити у његовој унутрини, како он бијаше у држави, какав на селу, каков на дому; које место заузимаше у науци, које у уметности, које у занатима шта је могао да каже, а шта је урадио. А то би значило: ваља имати тога народа отишту историју. Но да се то упозна, и општа му историја напише, ваља имати при руци и оно, што се у тој смисли већ нешто написало, и оно, што је од народа самог као спомен остало. Ти споменици најбољи су сведоци његовој снази, и најпоузданији гласници душевној му вези. Споменици ти из минулих времена претражише све њихове дане, и дотрајаше, који дотрајаше, до наших дана не да их гледамо само, него их читамо и питамо, и они ће нам казати и прочитати, и некадашњу славу и претрпљене јаде своје и творца им. А увиђавно је, да ће историја бити све јаснија, пунија и истинитија, што тих споменика буде више и познатијих.*¹⁸

У име нове Друштине *Позив и нацрт Правила (програм)* потписали су 30. новембра 1867. године: Панта Срећковић, Драгутин С. Милутиновић, Јован Драгашевић, Стојан Новаковић, Стојан Бошковић, Стеван Тодоровић, Михаило Валтро-

¹⁰ Архив Србије, грађа Министарства просвете 1866, Ф. I, р. 1627.

¹¹ Исто.

¹² Архив Србије, грађа Министарства просвете 1867, Ф. I, р. 30.

¹³ Акт Српског ученог друштва руском протојереју Рајевском у Беч (Рајевски се налазио у Бечу, при Императорском руском посланству у Аустрији) којим га СУД извештава да ће Србија узети учешће на интернационалној изложби у Москви. Овај акт, од 21. јануара 1867, донео је Бранко Перунички у књизи *Српско учено друштво 1865-1893 и Српска академија наука 1886-1893*, Београд 1973, стр. 117.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто.

¹⁶ М. Кол. (Миодраг Коларић), *Друштва уметника Србије*, Ликовна енциклопедија Југославије, књ. I, Загреб 1984, стр. 340.

¹⁷ *Научно патриотски позив*, Видело 51-52 (1867) стр. 818-819.

¹⁸ Исто.

вић и Панта Христић. Како овај документ морамо сматрати првим са којим Друштво излази пред јавност (о Андријеву дне 1867), то и датум 30. новембар (Св. Андреј, по старом календару)) узимамо као датум почетка рада Дружине. Опаска М. Коларића односи се, свакако, на активност С. Тодоровића пре овог датума, највероватније одмах по повратку из Русије (јул 1867, или нешто касније). Тада је он за своју идеју придобио и прве чланове, а то су, по Коларићу, архитекте Валтровић и Милутиновић, потписници поменутих *Правила*.

За нас, за историју уметности, посебно је интересантан преднарт *Програма*, чланови 7, 8, 9 и 10, те их доносимо у целисти.

Чл. 7. Дружина ова склапа се с том задањом и тежњом да у народу, кад год доспе, буде свест за старине и народне особине; да развија и уздиже поимање, како су те ствари за нас светиња, на треба да их поштујемо и уважавамо и даље чувамо и прикупљамо; да отвара вољу и гради прилику, да сви научни и вештачки производи минулих времена, ма у коју грану народног живота засећали, изиђу на видело; да изнесе на очи образованом свету све особине научне или уметне или индустријске, ма у коју страну народне и људске моћи улазиле; да искупља дакле грађу за свестрано познавање народа и у његовој прошлости и у његовој садашњости.

Према томе:

Чл. 8. Дружина ће да испитује старинске цркве и грађевине, да тумачи уметност у њима употребљену, било у зидању, било у живопису итд.; да прибира и на видик верном снимку износи посуђе из минулих времена; да сабира и показује свакојаке наките и уресе из прошлости; да проучава и показује различно дело из мирног и војног живота; да прикупља народне скаске, веровања и обичаје; да издаје пословице, заговорне и песме; да показује начине живљења у разним крајевима; да снима и саопштава ношњу из различних места и уопште да испитује, прибира, проучава и на видело износи све оно, што ће моћи народ у сваком погледу као самосталну индивидују да обележи. Због тога дакле:

Чл. 9. Одбор ће, кад како узможе, шиљати по кашто своје чланове или и друге пријатеље дружинске, да ово или оно развиде и у снимку дружини поднесу.

Чл. 10. Он ће, чим шта добије или изради, свету саопштити, и то, што је слика или нацрт, одбор ће издавати о свом трошку, а што је само СЛОГ, то ће излазити у Гласнику, органу Српског ученог друштва.¹⁹

Као што се из наведеног (нарочито члана 10) може закључити, Дружина наговештава да ће сарађивати са Српским ученим друштвом, односно да ће резултате истраживања својих чланова објављивати у „Гласнику Српског ученог друштва“.

Пратећи, надаље, сачувану архивску грађу и штампу тог времена (пет година унапред) нисмо наишли на конкретни, директни истраживачки или сличан посао започет, предузет по налогу Дружине за археологију и етнологију. Истини за вољу, после 1867. године Српско учено друштво преузима многе послове најављене као део програма рада Друштва за археологију и етнологију. Носиоци тога посла су, најчешће, С. Тодоровић, М. Ђ. Милићевић, Д. Милутиновић, потписници *Позива* и *Правила* Дружине за археологију и етнологију на балканском трополу. Тако ће С. Тодоровић прегледати Збирку у Топчидеру и још неке у Београду, и објавити у „Гласнику СУД“ спис под насловом *Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама* (1868),²⁰ Михаило Валтровић обилази Жичу и подноси извештај овом друштву: *О стању жичке куле* (1874);²¹ М. Валтровић и Д. Милутиновић проучавају Студеницу и подносе друштву извештај 1881. године...²² Многе резултате ових истраживања доноси „Гласник Српског ученог друштва“, док су други сачувани у архивској грађи Српског ученог друштва.

О историјату Дружине мало знамо, а нисмо чак пронашли ни званична, оверена и одобрена *Правила* Друштва, наговештена у навођеном *Позиву*. Ипак, слободни смо да закључимо да је Дружина за археологију и етнологију на балканском трополу испунила своју основну мисију и програм, да су њени оснивачи и чланови 1867. године, па и знатно касније, дуги низ година делали са великим успехом баш на откривању, описивању и заштити националног блага рађању националне историје уметности као научне дисциплине.

Програми, па можда и успеси, првих друштава за заштиту и чување уметничке баштине, без обзира на то да ли су им оснивачи били грађанска лица или уметници, пружили су подстрека уметницима да се удружују као сталеж, али и по естетским опредељењима. На самом крају прошлог столећа у Београду ће бити основано Друштво за уметност (1884) и Књижевно-уметничка заједница (1892)²³ као асоцијације свих профила (књижевни-

¹⁹ *Научно патриотски позив*, Видело 52 (1867) стр. 834-835.

²⁰ С. Тодоровић, *Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама*, Гласник СУД VI (XXIII) (1868) 5437.

²¹ М. Валтровић, *Извештај о стању жичке куле*, поднет је СУД 2. јануара 1874. Документ је донео Бранко Перунички у књизи *Српско учено друштво 1865-1893 и Српска академија наука 1886-1893*, Београд 1973, стр. 165-366.

²² М. Валтровић, Д. Милутиновић, *Извештај о проучавању Студенице*, поднет СУД 6. маја 1881. Документ донео Б. Перунички у књизи *Српско учено друштво 1865-1893 и Српска академија наука 1886-1893*, Београд 1973, стр. 414-417.

²³ Г. Добрашиновић, *Књижевно-уметничка заједница*.

ка, сликара, вајара, музичара, глумца...), а затим следе: Удружење српских уметника за пластичне уметности и музику (1898),²⁴ Ликовна група „Седморица“ (1903), Друштво српских уметника „Лада“ (1904),²⁵ Југословенска уметничка колонија (1904),²⁶ Српско уметничко удружење и Друштво српских уметника (1907),²⁷ Одбор за организацију уметничких послова Србије и Југославије (1913), Удружење ликовних уметника (1919),²⁸ Група уметника (1919), Друштво наставника цртања (1921),²⁹ Зенитизам (1921), Четворица (1921), Друштво пријатеља уметности „Цвијета Зузорић“ (1922), да бисмо тек 1923. године забележили поновни рад једне групе ентузијаста Комисије за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина, која превасходно брине о чувању и заштити споменика културе. То, сигурно, не значи да све поменуте групе, сталешке и уметничке, од 1884. године (Друштво за уметност), па до 1922. године, када је основано Друштво пријатеља уметности „Цвијета Зузорић“, у својим плановима и програмима рада немају макар један сегмент који се не додирује са проблемом и програмом заштите споменичког наслеђа. Већ сам програм популарисања ликовних уметности, покушај да се изгради или усаврши ликовна свест публике, неминовно подразумева и заштиту ликовног дела, у ширем смислу културне баштине. Тешко је и помислити да би било могуће пробудити љубав и потребу за уметничким делом, а истовремено, остати незаинтересован за судбину уметничке баштине. Велика временска дистанца од скоро пуних шест деценија, за које време у Србији није деловала државна институција за заштиту културне баштине, да није било акција грађанских и уметничких удружења, сигурно би оставила непоправљиве и ненадокнадиве штете на споменицима. Истини за вољу, то се није десило, не бар тако драстично, јер о баштини брину народ, Црква, уметници понекад потпомогнути влашћу. Не треба изгубити из вида да је овај период српске историје преоптерећен многим збивањима и потресима од судбинске важности за један мали народ на ветрометини европских па и светских збивања и интереса. Скоро цела друга деценија протекла је у ослободилачким ратовима и лечењу ратних последица (1912-1918), па је разумљиво што ће прво, следеће, друштво за заштиту споменика културе једног народа бити организовано у миру, 1923. године.

Комисија за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина

Рад Комисије започео је 1923. године, решењем Министарства вера бр. 15703 од 24. децембра исте године. Иако Комисија није била ни друштвена ни сталешка организација, уврстили смо њен рад у овај преглед, подстакнути чињеницом да чланови Комисије нису били плаћени за свој рад, да су посао и озбиљну друштвену обавезу обављали као ентузијаста. Чланови Комисије били су, углавном, познати и признати стручњаци за многа

питања заштите и очувања културне баштине, а неки од њих су били, раније или касније, чланови појединих друштвених организација осниваних из истих или сличних побуда.

Активности Комисије почињу даном оснивања, 24. децембра 1923. године. Председник Комисије био је др Милоје Васић, професор универзитета, а чланови П. Ј. Поповић, начелник Министарства грађевина, др В. Петковић, професор универзитета, др В. Ђоровић, професор универзитета и др. Р. Јосић, доцент универзитета. Убрзо по оснивању, за почасног председника Комисије примио се кнез Павле.

Своју прву седницу Комисија је одржала 21. јануара 1924. године. О евентуалној активности Комисије у прва три месеца од оснивања мало се зна. Од 1. априла до 7. новембра 1929. године Комисија је радила под патронатом Министарства правде. У овом периоду Комисија је развила живу активност и одржала осамдесет шест радних седница. Између осталог, Комисија је контролисала извођење радова на обнови црква и манастира Жиче, Ђурђевих ступова, Сопотана и Каленића.

Године 1930, када је Црква добила свој устав, Комисија је, решењем Министарства правде, реорганизована и по једној одлуци придодата Св. синоду Српске православне цркве. У новом сазиву председник Комисије је епископ бачки Иринеј, а чланови: Б. Таназевић, професор универзитета, М. Корунковић, саветник Министарства правде, А. Дероко, доцент универзитета и Ђ. Бошковић, кустос Народног музеја. За секретара је именован Ж. Радосављевић, секретар Министарства правде. Министарство просвете делегира као свог представника у Комисију проф. В. Петковића.

На основу података које нам је оставио Ђурђе Бошковић,³⁰ сачинили смо, у најкраћим цртама, календар активности Комисије у четвртој деценији овог века (1930-1940).

Од 3. октобра 1930. до 10. маја 1934. године Комисија је одржала 38 седница, на којима се расправљало о обнови неких, мање значајних, споменика. У овом периоду Комисија је, у више наврата, инсистирала да се донесе правилник о њеном раду, али без успеха.

²⁴ *Правила Удружења српских уметника за пластичну уметност и музику*, Београд 1898, стр. 20.

²⁵ М. Коларић, *Друштво српских уметника ЛАДА 1904-1974*, Београд 1974, стр. 46.

²⁶ К. Амброзић, *Прва југословенска уметничка колонија*, Зборник радова Народног музеја 1 (Београд 1958) стр. 261-288.

²⁷ У. Рајчевић, *Српско уметничко удружење (Друштво српских уметника) 1907-1912*, Свеске ДИУС 17 (1986) стр. 137-152.

²⁸ Љ. Никић, *Удружење ликовних уметника у Београду 1919*, Удружење ликовних уметника Србије у Београду, Београд 1969.

²⁹ У. Рајчевић, *Друштво наставника цртања*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 18 (1982) стр. 277-283.

³⁰ Ђ. Бошковић, *Комисија за чување старих споменика*, Југословенски историјски часопис 5 (1939) стр. 366-371.

Четвртог јула 1934. године, одлуком Св. синода Српске православне цркве, и Саборске одлуке А. С. од 24. маја 1934, Комисија је укинута и претворена у Саветодавно тело Грађевинског одсека при Патријаршијском савету. Овом одлуком (Грађевински одсек при Патријаршији није ни постојао), Комисија је фактички била укинута.

Затим је 29. децембра 1936. године (значи, две године касније), Св. синод поново установио Саветодавну комисију за чување архитектонских споменика. Председник Комисије је и овог пута био епископ Иринеј. За привремене чланове Комисије именовани су: В. Петковић, професор универзитета, Н. Несторовић, професор универзитета, архитекти М. Коруповић, А. Дероко и Ђ. Бошковић. Убрзо је дошло до замене председника: уместо епископа Иринеја изабран је епископ рашкопризренски Серафим.

Од 24. марта 1937. до 3. фебруара 1938. године Комисија је одржала 11 седница. Најзначајнија делатност Комисије односила се на послове заштите Дечана и Бањске.

Од фебруара 1938. до марта 1939. године Комисија се није састала, њени чланови нису добијали задатке, а Ђурђе Бошковић је 1939. године (када је објавио поменути чланак у „Југословенском историјском часопису“) Комисију сматрао непостојећом.

У свом дугогодишњем постојању и активности, мада са краћим прекидима у раду, Комисија се сучељавала са низом проблема. Ђурђе Бошковић, у поменутом чланку, покушава да поброји најважније, као и да издвоји, истакне, резултате које је Комисија постигла у свом раду.

Као најозбиљнији проблем са којим се Комисија суочавала у раду, Бошковић наводи отпоре у средини, неразумеваше и нестручност појединих, надлежних, црквених и световних лица и институција; недостатак материјалних средстава за адекватну заштиту и рестаурацију (неретко, и ненаменско трошење средстава); преузимање радова на заштити од стране нестручних и ненадлежних лица...

Бошковић на крају чланка доноси и табеле из којих се врло лако и прегледно да видети: за које послове, и за који износ се конкурисало, односно колико је одобрено средстава и на шта су утрошена. Неки изнети подаци изненађују да не употребимо грубљи израз.

Комисија је, по свему судећи, последње године, непосредно пред рат, животарила и неке видније резултате није имала. Да није било тако, штампа би, највероватније, бележила резултате, а такве податке не би нам ускратио ни сам Бошковић, активни члан Комисије.

Овај кратки историјат, преглед активности Комисије за одржавање и реконструкцију црквених и манастирских грађевина завршићемо речима резигнираног члана Комисије Ђурђа Бошковића: *Тако, док се драгоцене задужбине Немањина и даље руше камен по камен, док живопис у Сопоћанима и осталим нашим средњовековним спомени-*

*цима, живопис који је разнео славу наше старе уметности кроз цео свет, сваким даном све више ишчезава, ми зидамо нове манастирске конаке, радимо нове фреске и оправљамо сеоске цркве.*³¹

У четвртој деценији нашег века, све до почетка Другог светског рата, деловало је у Београду, с амбицијама да своју делатност прошири на целу Србију, па и Југославију, новоосновано Друштво пријатеља старина.

Друштво пријатеља старина

Ово Друштво, чији је основни задатак чување наше културно-историјске баштине, основано је у Београду почетком 1930. године. Један од иницијатора и оснивача Друштва пријатеља старина је Ђорђе Мано-Зиси, истакнути музеалац, касније, професор Београдског универзитета.³²

О раду овог Друштва мало се зна и већину података црпимо само из два извора, два писана документа, новинска чланка. Први је чланак Ђ. Мано-Зисија, објављен у листу „Време“,³³ а други чланак арх. Александра Дерока, објављен у „Српском књижевном гласнику“.³⁴

Први текст објављен је у време конституисања Друштва, па нам његов аутор не даје све релевантне податке за реконструкцију његове историје. Ипак, чланак професора Зисија обилује подацима, набрајањима идеја и мотива који су покренули иницијаторе на оснивање Друштва. Мано-Зиси објашњава, још у уводном делу чланка, потребу за оваквим друштвом, да би у наставку изнео читав низ предлога и послова којим би се Друштво имало бавити.

Друштво пријатеља старина основано је у Београду, у коме је био лоциран и Главни одбор, док се предвиђало да у целој земљи, где год то буде потребно и могуће (где буде покретних и непокретних споменика које треба заштитити), буду основани пододбори и повереништва.

Основни задатак Друштва био је:

а) Морална подршка и стручна помоћ (квалификованог дела чланства) надлежним државним и црквеним властима, у свим случајевима и потреби заштите културно-уметничке баштине.

б) Побуђивање опште свести, народне, о великој вредности баштине и потреби и дужности да иста буде адекватно заштићена.

в) Развијање свих облика деловања на откривању, евидентирању и заштити непокретних и покретних споменика културе.

Писац чланка, надаље, истиче потребу и нужност да Друштво располаже извесним капита-

³¹ *Ишио.*

³² Љ. П. (др Љубиша Поповић), *Мано-Зиси, Ликовна енциклопедија Југославије*, том 2, Загреб 1987, стр. 272.

³³ Ђ. Мано-Зиси, *О друштву пријатеља старина у Београду*, *Време*, 10 (1930), (1925), стр. 3.

³⁴ А. Дероко, *Популарна предавања о средњовековној уметности*, Српски књижевни гласник н. с. XXXI/3 (1931) стр. 233-236.

лом, новчаним средствима, којима би финансирало своје подухвате. Ова средства, између осталог, обезбеђивала би се и од чланских улога.

Образлажући потребу ширења рада Друштва на целу земљу, као и потребу ширења мреже пододбора и повереништва ван Београда, у унутрашњости земље, Мано-Зиси објашњава будуће задатке поменутих тела. Пре свега, они пододбори и повереништва морали би имати строга и веома прецизна упутства за рад. Њихова функција и програм рада били би, пре свега, прикупљање података на терену и исцрпно и благовремено обавештавање Главног одбора о свим иоле вредним споменицима на терену. Извештаји који би били слати у Београд, Главном одбору, морали би да садрже све релевантне податке о споменику. Ови подаци били би сређивани у Главном одбору, по систему уметничке картотеке, у којој би сваки споменик имао свој досије. Стручни чланови Главног одбора имали би задатак да стручно обраде све податке, да у сарадњи са научним институцијама, државом и Црквом, планирају и предузимају акције обраде, конзервације, заштите свих споменика и баштине.

Указујући на потребу и хитност предузимања извесних акција на плану заштите, Друштво је имало интервенисати код државних органа (и у случају да овај орган не буде располагао материјалним средствима, Друштво би издвојило своја средства), да се посао, заштита, обави по сваку цену.

У чланку се посебно истиче, упозорава, да чланови Друштва, пододбори и повереништва не би смели да самоиницијативно предузимају никакве радове на ископавању или конзервацији. Надаље се закључује да је то посао који могу преузети само надлежни, и то: Археолошки институт и Државна комисија.

У наставку, као посебна обавеза и препорука за рад Друштва, истиче се потреба педантног бележења и чувања традиције и народног живота (етнографско-етнолошка запажања).

Позивајући се на једну изјаву Милана Кашанина о недостатку стручних часописа у нас, Мано-Зиси истиче могућност да Друштво покрене излагање једног таквог часописа. Такође, када је реч о издавачкој делатности, аутор чланка види могућност убирања лепих прихода и од штампања пропагандних публикација, водича, тумача, разгледница чији би мотив били покретни и непокретни споменици.

Потребу и могућност ширења свести о националном благу професор Мано-Зиси види у организовању низа популарних, али и стручних предавања, на Народном универзитету, као и у увођењу часова естетског васпитања у средње и стручне школе.

Истичући да добро заштићени, чувани и презентовани споменици једног народа, могу, и биће, велика вредност и мотив у развоју значајне привредне гране као што је туризам, он закључује: *Из наших старина извире култура, морална и економска регенерација наше средине.*

Професор др Мано-Зиси, кога смо пред крај његовог живота молили да се присети детаља о раду Друштва, љубазно се одазвао нашој молби и указао нам на оно што у помињаним изворима нисмо нашли.

Друштво пријатеља старина, чији је председник био Драгољуб Аранђеловић, професор универзитета, а секретар Ђорђе Мано-Зиси, дејствовало је све до 1935. године. Чланови Друштва су, с пуно ентузијазма својственог младим, истовремено стручним и афирмисаним истраживачима и научницима, развијали живу активност, али, нажалост, Друштво није добијало помоћ и подршку од државе. У то време није још био донет закон о заштити споменичког наслеђа, па је разговор са званичним органима био разговор без оне, тако потребне, могућности да се, једна или друга страна, позову и на слово закона, прописа.

Друштво је, упркос свему, како нам је рекао професор Мано-Зиси, истрајавало и бележило резултате, макар и локалног карактера. Разочарење и резигнација кулминирали су 18. и 19. априла 1934. године, када су, огромном количином експлозива, срушени остаци Града на Авали. Ова културна срамота (пошто је остатак Града било могуће сачувати, заштитити, можда чак и дислоцирати) значила је, фактички, и крај Друштва пријатеља старина у Београду.

Друштво пријатеља старина, вратимо се још једном на његову активност, организовало је у новембру и децембру 1930. године циклус предавања о српској уметности. Предавања су одржавана да би шира публика упознала културну баштину, односно да би се популарисањем националног блага регрутовали нови активисти, чланови и присталице Друштва. Предавања су држала на Народном универзитету. Предавачи су били угледни стручњаци из области заштите, односно историје уметности.

- 29. новембар, Др Драгољуб Аранђеловић, професор универзитета: *Уметност од досељења Јужних Словена на Балканско полуострво, па до оснивања немањихке државе у Расу*

- 3. децембар, Арх. Александар Дероко, доцент универзитета: *Неимарска делатност у Рашкој (од Немањиха до Милутина)*

- 10. децембар, Милан Кашанин, књижевник и кустос Музеја савремене уметности: *Српско живописно сликарство XIII века*

- 20. децембар, Др Владимир Петковић, професор универзитета и управник Народног музеја: *Српска уметност у Повардарју XIV века (из времена Милутина и Душана)*

- 24. децембар, Милан Кашанин, књижевник и кустос Музеја савремене уметности: *Српски живопис с краја XIV и почетка XV века*

- 31. децембар, Ђурђе Бошковић, архитекта и кустос Народног музеја: *Неимарство Поморавља (од времена кнеза Лазара до потпуне турске доминације на нашим просторима).*

Податке о предавањима црпимо из чланка А. Дерока, објављеног у „Српском књижевном гласнику“. Професор Дероко свој чланак о предавањима у организацији Друштва завршава констатацијом: *Тако је као једна целина изнет овај низ савремених мишљења о целокупној нашој средњовековној уметности, поткрепљених са преко 300 фотографских илилуминираних пројекција.*

Број посетилаца на предавањима био је релативно велики. Александар Дероко оставља, врло прецизно, и број посетилаца по предавањима, од првог до последњег: 254, 177, 156, 89 и 97. То је, несумњиво, за теме о којима се говорило, био завидан број, којим су чланови Друштва пријатеља старина могли бити задовољни.

Одбори, друштва и комисије за заштиту културне баштине, у организацији добронамерних грађана и најчешће сасвим беспомоћних стручњака, нису били ретка појава у другој половини прошлог и првој половини нашег века. На претходним страницама покушали смо да прикажемо њихов рад, да дамо у најкраћим цртама историјат поменутих организација и укажемо на проблеме са којима су се сучељавали. Пратећи овај пионирски рад ентузијаста, учавача да су и они сами, увек, учавали и истицали потребу да се споменици морају заштитити ауторитетом власти, државе, доношењем строгих законских критерија: шта је споменик (покретни или непокретни), како се са њим поступа, ко га заштићује и о њему брине, ко за њега одговара друштву...

Управо у време када су се у Србији оснивали одбори, друштва и комисије за заштиту баштине, у јавности је све чешћи глас о потреби доношења закона о заштити те баштине. И 1889. године, у време када београдски уметници оснивају своја прва сталешка удружења (Друштво за уметност, 1884; Књижевно-уметничка задруга, 1892) научници окренути уметности (археолози, историчари уметности, етнологи...) и уметници покрећу доношење закона о старинама.

Српска краљевска академија, на скупу Академије друштвених наука 18. септембра 1889. године доноси и усваја *Пројект закона о старинама у Краљевини Србији*.³⁵ Предлог пројекта прочитао је на скупу М. Ђ. Милићевић. Овај предлог, по одлуци Академије друштвених наука од 19. децембра 1888. године, имали су сачинити М. Валтровић и М. Ђ. Милићевић. На основу сачуваног Извештаја у „Годишњаку СКА“ за 1889. годину, сазнајемо да су седници на којој је усвојен предлог *Пројекта* присуствовали академици: М. Ђ. Милићевић, П. Срећковић, Ј. Ковачевић, М. Бан, М. Кујунџић, Св. Николајевић, М. Валтровић и Ј. Клерих.

Усвојени Пројект закона садржи 29 чланова, а за нас су нарочито значајни 2, 3, 4, 8, 12, 16, 24 и 27. Издвајамо и доносимо три члана овог пројекта.

Чл. 2. Историјске и уметничке старине јесу сва они грађевински, истукарски (линорезни, вајорски), сликарски и занатски предмети који се тичу некадашњег политичког, вероисповедног и

правног живота у српској земљи, почевши од најстаријег доба, а могу бити од разног градива, разне величине, покретни и непокретни.

Чл. 3. Непокретне старине јесу разни грађевински и истукарски споменици од дрвета, опеке, камена или метала, припојени за место на коме су. То су старе цркве, манастирске зграде, крстови, кипови, надгробно камење, Гробнице, капије, зидине, световне зграде, тврђаве, куле, друмови, мостови и све друге сличне грађевине и истукарски радови, па били они боље или лошије одржати, служили сад људима или не служили.

Чл. 4. Све старине које се од дана кад овај закон почне важити, ма којим начином у Србији нађу и открију, јесу државна својина.

Пројект, надаље, врло прецизно регулише заштиту и чување покретних и непокретних споменика културе. Народном музеју било је дато у надлежност да чува наслеђе. Пројект је предвиђао и неке казнене одредбе, као и право на експропријацију споменика уколико се са њим поступа супротно одредбама донетим у *Пројекту закона о старинама*.

Нажалост, иако добро замишљен и свеобухватан, Предлог закона није усвојила држава, па, сасвим разумљиво, није могао бити ни примењиван.

Штета нанета споменичком наслеђу овим видом немара друштвене заједнице била је вишеструка и непоправива. Ентузијаста окупљени у одборе и друштва, касније комисије, распламсавали су и затирали ватру свог одушевљења и заноса за националну ствар, јер би у време тада честих ратова и политичких стресова Србија морала потпуно да заборави на своју баштину, чак и помисао о потреби заштите. Међутим, пре овог периода, као и после 1920. године, идеје о потреби заштите постоје у свести стручњака, па, можда, и једног слоја јавности. Тако ће 1911. године Валтровић опет писати о потреби доношења закона о заштити споменика у Србији,³⁶ а с апелом ће му се придружити и Владимир Р. Петковић својим чланком *О потреби закона о заштити старина у Србији*.³⁷ После Првог светског рата, 1925. године идеју ће, ко зна по који пут, заговорити још један стручњак Милоје Васић. „Српски књижевни гласник“ донеће његов чланак под насловом *Пропадање српских националних споменика, о потреби заштите споменика у Србији*.³⁸ Овим чланком Васић ће нас увести у време када група ентузијаста и стручњака већ размишља о оснивању Друштва пријатеља старина.

На Конгресу југословенских археолога и историчара уметности, одржаном у Београду 1924.

³⁵ М. Милићевић и М. Валтровић, *Пројект закона о старинама у Краљевини Србији*, Годишњак САН 3 (1989) стр. 44-55.

³⁶ М. Валтровић, *О потреби доношења закона о заштити споменика у Србији*, Трибина 285,1; 286,1 (1911).

³⁷ В. Р. Петковић, *О потреби закона о заштити старина у Србији*, Пијемонт 1 (1911) 71,1.

³⁸ М. Васић, *Пропадање српских националних споменика*, Српски књижевни гласник н.с. XV/2 (1925) стр. 110-119.

године, разматран је *Пројект закона о музејима и чувању старина*. Конгрес је расправљао о *Пројекту*, предложио допуне и измене и усвојио га, управо као што га је усвојио и Конгрес научних радника. Нажалост, проћи ће низ година а законско регулисање заштите неће бити разрешено. С времена не време појављивали су се у дневној штампи чланци, вапаји стручњака за ову област, о потреби заштите, о потреби доношења закона о заштити старина, о неповратно уништеном наслеђу... али, тада није нађено решење које би било коју страну задовољило.

Почетком 1930. године београдска штампа, највише „Политика“, уступа своје странице забринутим стручњацима за судбину баштине, спомени-ка културе, претежно у Србији и тадашњој Јужној Србији. Повод за серију чланака и изнетих мишљења о стању у коме се налазило споменичко наслеђе, као и о стручној заштити тог наслеђа, био је чланак у коме су изнете извесне примедбе на рачун Цркве, свештенства које, наводно, није водило довољно рачуна о чувању и заштити културног наслеђа.

Арх. Ђурђе Бошковић објавио је 1930. године серију чланака у листовима „Време“ и „Полити-ка“, а сви су били посвећени заштити, чувању и конзервацији споменичког блага. Наслови *Шта треба учинити да се спасе од пропадања Пећка патријаршија*,³⁹ *О историјско-уметничким споменицима уз језеро*,⁴⁰ *Оправка задужбине краља Милутина у Старом Нагоричину*,⁴¹ *Док не буде доцкан - о реконструкцији Београдске тврђаве*,⁴² показују колико је овај стручњак био забринут за заштиту баштине.

Поред стручњака који су овом приликом дигли свој глас у одбрану споменичког наслеђа, залажући се за доношење закона и законских норматива, у расправу ће се укључити и једно црквено лице, високи црквени достојанственик и угледни интелектуалац Николај Велимировић. Прву изјаву новинару Велимировић је дао с намером да одбрани свештенство и Цркву, којима је инпутирано да недовољно брину о споменицима у Македонији (Јужна Србија), да, неретко, и сами уништавају национално благо. Велимировић, тада охридски епископ, аргументовано је писао у одбрану свештенства, али су за нас много занимљивији његови чланци који су уследили, нарочито онај од 15. фебруара 1930. године, под насловом *Старине или старудија Пред рушењем једне цивилизације*.⁴³ У свом подужем чланку Велимировић начиње проблем заштите целокупне баштине, посвећујући пажњу чињеници да није све учињено ако се заштите само цркве и манастири. Он указује да треба заштитити цела насеља (чаршије), старе занате и занатске радње, турске споменике *за које је неко, у Београду, рекао да их треба уништити и уклонити...* Велимировић указује и на то: *какав је немар према наслеђу*

почињен у Београду, у средини из које допиру гласови о потреби заштите баштине. Он набраја: *Делијску чесму, гробље код Маркове цркве...* и много тога што је уништено и изгубљено за сва времена. Велимировић ће, разумљиво, као духовник завршити свој чланак следећим речима:

Ја Говорим оно што знам и видим, а то да је БОГ доделио вама ову земљу под великом одговорношћу да се њој као у огледалу огледате и упознајете себе. Богу ћемо одговорати за сва рушења у овој земљи. Ова земља је дарована вама од Бога који доминира царствима и народима, по својој светој вољи, а према поштењу и заслугама људи тачно као на апотекарским мерилима - дарована је вама као пуна кошница меда да њоме засладите сву државу своју, а не да је испразните и напуните хладним северним ветровима.

*БОГ нека вам је на помоћи.*⁴⁴

Сви јавни иступи стручних лица, па и других, добронамерних појединаца којима су национално благо и брига о том благу лежали на срцу, претходили су оснивању Друштва пријатеља старина. На активности разних одбора, друштава и комисија гледало се с пажњом, поверењем и уважавањем. Тек када би рад ових друштвених тела западао у кризу, губио званичну подршку, јавност се будила и дизала свој глас. Тако ће се десити и 1935. године када је Друштво пријатеља старина, разочарано немаром исказаним према споменику на Авали, прекинуло рад. Тада ће се, поново, јавити један новинарски глас у „Политици“. Синиша Пауновић у свом чланку поставља питање докле ће се код нас упропашћавати историјски и уметнички споменици.⁴⁵

С овим питањем, постављаним себи и надлежнима, некад оштро, свађалачки, још чешће резигнирано, стручњаци за ову област ући ће у годину великог рата, када ни најсавршенији закони, ако их је ко имао, више нису били на снази.

Заштита споменичког блага, кроз законску регулативу, решена је тек после Другог светског рата.

³⁹ Ђ. Бошковић, *Шта треба учинити да се спасе од пропадања Пећка патријаршија*, Време 10 (1930) 2935, 1; 2937,1.

⁴⁰ Ђурђе Бошковић, *Скадарско језеро*, Време, 10 (1930) 3042, 7.

⁴¹ Ђурђе Бошковић, *Оправка задужбине краља Милутина у Старом Нагоричину*, Време, 10 (1930) 3180, 1+3.

⁴² Ђ. Бошковић, *Док не буде доцкан*, Време 10 (1930) 3203, 5.

⁴³ Н. Велимировић, *Старине или старудија. Пред рушењем целе једне цивилизације*, Политика 26 (1930) 7820, 3.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ С. Пауновић, *Докле ће се код нас упропашћавати историјски и уметнички споменици?* Политика 33 (1936) 10.123,9.

Deux siècles de protection de l'héritage artistique en Serbie

UGLJEŠA RAJČEVIĆ

C'est au début de la première moitié du XIXe siècle que l'on devint conscient du besoin de protéger l'héritage culturel, monuments meubles et immeubles. En 1856, à Belgrade, quatre prêtres et un professeur de lycée fondèrent le *Comité pour la sauvegarde de la peinture serbe*, dans le but de protéger et de conserver les œuvres de l'art serbe et d'en acquérir pour les besoins du Musée. Le Règlement de cette organisation, qui nous est parvenu, a été approuvé par les Ministères de la justice et de l'éducation. Une des actions que ce Comité a réalisées avec succès était de rassembler un grand nombre de peintures de Dimitri Avramović et d'en assurer la conservation. Ce comité n'a fonctionné qu'une dizaine d'années tout au plus pour être remplacé ensuite par une nouvelle association, constituée dans la même but.

C'est la grande Exposition ethnologique de 1856 à Moscou qui fit naître l'*Association pour l'archéologie et l'ethnologie de trois pays balkaniques*. La participation de la Serbie à cette Exposition fut organisée par la Société savante serbe. Stevan Todorović, M. Dj. Miličević, M. Valtrović, D. Milutinović et autres qui s'en étaient chargés prirent l'initiative de fonder une société qui s'occupât des problèmes posés par la conservation du patrimoine culturel. Leur initiative fut motivée par le mauvais état de tous les monuments, fait dont ils s'étaient rendu compte en parcourant la Serbie dans le but de recueillir des objets ethnologiques en vue de l'Exposition de Moscou. Cette Association avait, elle aussi, son Règlement et son Programme. Dans l'article 7 on lit: „L'association se propose d'éveiller dans la population la conscience de la valeur des antiquités et des caractéristiques nationales; de lui faire comprendre que ces choses sont sacrées pour nous aussi, qu'elle doit en faire cas, les préserver et les recueillir; de lui donner envie et de lui procurer l'occasion de faire connaître toutes les productions de la science et de l'art d'autrefois à quelque domaine qu'elles appartiennent...”

L'Association déploya une activité intense et resta présente dans la vie publique jusqu'aux premières années de la neuvième décennie du XIXe siècle.

Le soin de protéger l'héritage culturel fut repris en partie, dans les dernières décennies du XIXe siècle et dans les premières du XXe, par les associations artistiques qui venaient d'être fondées: *Société pour l'art* (1884) *Communauté littéraire et artistique* (1892), *Association des artistes serbes pour les arts plastiques et la musique* (1898), *Société des artistes serbes LADA* (1904), *Colonie d'artistes yougoslaves* (1904), *Association d'artistes serbes* (1907), *Comité pour l'organisation des affaires artistiques de Serbie et de Yougoslavie* (1913), *Association des artistes* (1919), *Société des amis de l'art „Cvijeta Zuzorić”* (1922). Les programmes de toutes ces associations insistaient sur le besoin de protéger l'héritage culturel. Si ce problème ne fait pas l'objet d'une attention directe, la conscience du

besoin de protéger l'héritage culturel et artistique est créée indirectement, par une propagande en faveur de l'art.

Après les guerres (1912-1918), de nombreux monuments, églises et monastères, ayant été endommagés, l'Église soulève la question de protection de l'héritage culturel. Le Ministère des confessions fonde, en 1923, la *Commission pour l'entretien et la restauration des églises et des monastères*. La Commission se composait d'experts: Miloje Vasić, Vladislav Petković, Vladimir Ćorović et autres. C'est le prince Paul qui en était président à titre honorifique. Des informations essentielles sur l'activité de cette Commission nous ont été fournies par Dj. Bošković, dans un article. La Commission fonctionna jusqu'à la veille de la Seconde guerre mondiale.

Dans la quatrième décennie du XXe siècle on assiste de nouveau à l'apparition d'un groupe d'enthousiastes et d'experts, réuni autour du programme de protection de l'héritage culturel. C'était la *Société des amis des antiquités*, fondée par Djordje Mano-Zisi, Aleksandar Deroko, Dragoljub Arandjelović et autres. La Société espérait pouvoir former dans tout le pays des sous-comités et s'occuper de protection de l'héritage sur un plan aussi vaste que possible. Mano-Zisi considérait que l'on pouvait faire connaître le trésor artistique national à un vaste public et créer dans la population le besoin de sauvegarder celui-ci, en organisant des séries de conférences, aussi bien scientifiques qu'accessibles au peuple, ainsi que par l'introduction de l'éducation esthétique dans les écoles secondaires.

Cette Société, fondée en 1930 à Belgrade, enregistra d'importants succès dans son activité. Entre autres, les conférences, dont parlait Mano-Zisi, avaient lieu à l'Université de Kolarac, et les conférenciers étaient des experts éminents. La Société cherchait à attirer l'attention de l'État et des organes compétents sur le problème de protection générale de l'héritage historique et artistique, mais sans beaucoup de succès. La mine qui fit sauter les restes de la Tour au sommet de l'Avala fut le dernier coup porté aux membres de la *Société des amis des antiquités*.

La promulgation des lois qui réglaient la question de protection de l'héritage culturel en Serbie et, plus tard, en Yougoslavie, fit l'objet des débats pendant des années. Des initiatives étaient prises à l'Académie royale serbe, des projets de loi sur les antiquités du Royaume de Serbie étaient adoptés, ces problèmes étaient discutés aux niveaux les plus élevés, mais aucune solution ne fut trouvée. Ce problème crucial fut traité surtout au cours de la quatrième décennie du XXe siècle, pendant les années qui précédèrent la Seconde guerre mondiale. Tout cela fut stoppé par la guerre.